International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology
© 2018 IJSRSET | Volume 4 | Issue 7 | Print ISSN: 2395-1990 | Online ISSN : 2394-4099

स्तोत्रानुसारं माधवभक्तिविवेचनम्

रश्मित्रिपाठी

शोधच्छात्रा, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, जनकपुरी, नवदेहली

शोधलेखसारः - भज् धातोः क्तिन् प्रत्ययेन स्त्रीलिङ्गे 'भक्तिः' पदं निष्पद्यते। पदस्यास्यानेकेऽर्थां भवन्ति यथा –पूजा, उपासना, अर्चना, अनुरक्तिः, सेवा, सम्मानम्, श्रद्धा, विन्यासव्यवस्था, वियोजनम्, विभाजनम्, पृथक्करणम् इत्यादयः । **'ईश्वरं प्रति प्रेमविशेष एव भक्तिः'** इति नारदसंहितायामुक्तमस्ति। श्रीमद्भगवतः प्रीत्यर्थम् आचरण–वयो–विद्या–जाति–पौरुष–रूप–धनादीनां काचिदपि अपेक्षा नहि भवति। भगवतो भक्तिप्रियभूतत्वात् तत्प्रीतये तु भक्तिरेव सर्वोत्तमः साधनः। निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् भगवतः प्राप्तये प्रीतये च सर्वसाधनेषु भक्तिरेव सरलतमं श्रेष्ठतमञ्च साधनमस्ति।

मुख्यशब्दाः - श्रवणम्, मननम्, निदिध्यासनम्, लीला, अव्यक्तम्, व्यक्तम्, निर्गुणत्वम्, सगुणत्वम् , सात्त्विकी–राजसिकी–तामसिकी–भक्तिः।

अखिलब्रह्माण्डनायकस्य परमपितुः परमेश्वरस्य भगवतो नारायणस्य रामकृष्णादि–विभिन्ननामसु 'माधव' इति नामाऽपि प्रसिद्धत्वेन विराजते। जन्म–जरा–मरणादिदुःखौघतातप्यमानान् मानवान् अस्मात् संसारार्णवाद् उद्धर्तुं समर्थो भगवान् माधव एवाऽस्ति। तस्याऽर्थो भवति–'मायायाः लक्ष्म्याः धवः पतिरिति माधवः' अर्थात् लक्ष्मीपतिः श्रीमन्नारायणः। तम् भगवन्तं माधवं प्राप्तुं गीतादिशास्त्रेषु ज्ञानयोगस्य, कर्मयोगस्य, भक्तियोगस्य च उल्लेखो लभ्यते। तत्र योगशब्दस्याऽर्थो भवति –'जीवम् ईश्वरेण सह संयोजनम्।' ज्ञानयोगिनः, कर्मयोगिनः, भक्तियोगिनश्चेत्येते त्रिविधाश्च जनाः भगवत्कृपामपेक्षन्ते। यतोहि भगवत्कृपां विना मानवाः स्वजीवनस्य परमं लक्ष्यं लब्धुं नहि शक्नुवन्ति। भगवतः कृपाऽवाप्तये ज्ञानादयो ये त्रयो योगाः शास्त्रेषु वर्णिताः सन्ति तेषु भक्तियोग एव तदर्थं विद्यते सरलतमोपायः।

'भज् सेवायाम्' इत्यस्माद् धातोः क्तिनि कृते सति भक्तिशब्दस्य सिद्धिर्जायते। भजनम्–सेवा चेत्यादयोऽर्थाः सन्ति भक्तिशब्दस्य। भगवतः चरणयोः पूर्णरूपेण स्वात्मसमर्पणमेव उत्तमा भक्तिर्भवति। श्रद्धा, सेवा, सम्मानम् अनुरागश्चाऽपि भक्तिरूपेणाङ्गीक्रियन्ते। भक्तिवेषये पक्षद्वयस्य समावेशो जायते– प्रथमः भगवान् द्वितीयो भक्तश्च। भक्तस्य मनसि भगवन्तम् प्रति आसक्तिः भवति, आसक्त्या च प्रेम उत्पद्यते। यदा भक्तस्य भगवन्तम् प्रति प्रेम्णः उत्कृष्टता एव भक्तेः स्वरूपं धृत्वा सम्बन्धं स्थापयति, तदानीं भक्तः स्वकीयं सर्वस्वं परित्यज्य आत्मानं भगवते समर्पयति तथा भगवद्दर्शनाय अतिविह्वलो भवति।

भक्तेः स्वरूपं निगदता महर्षिणा नारदेनोक्तमस्ति **यत्-'फलमनपेक्ष्य भगवतः सेवनमेव भक्तिः कथ्यते ।'** तेन महर्षिणा स्वकीये भक्तिसूत्रे एनामेव भक्तिं सिद्धावस्थायां परमप्रेमरूपाम् अमृतस्वरूपाञ्च मत्वा भक्तिः इत्थम् परिभाषिता–

सा त्वस्मिन् परम -प्रेमरूपा अमृतस्वरूपा च ।[1]

सा च भक्तिः सगुणनिर्गुणभेदात्मिका द्विधा भवति। सगुणभक्तिः अत्याधिकं सरला शीघ्रफलदायिनी च मन्यते। सगुणभक्तिः तामसी, राजसी, सात्त्विकी चेति भेदात् पुनस्त्रिविधा ज्ञायते। तत्र हिंसा–दम्भ–क्रोधादिवशात् स्वेच्छापूर्त्तये कृता

[1].नारदभक्तिसूत्रम्-1/2/3

भक्तिः तामसी भवती। यश-ऐश्वर्यादिप्राप्तिकामनया सभेदं कृता भक्तिः राजसी-भक्तिः कथ्यते। यदा भक्तः स्वकीयं सर्वमपि कर्म ईश्वराय समर्प्य तस्मिन्नेव आसक्तो भवति तदा सा भक्तिः सात्त्विकी भक्तिः मन्यते। तामसीभक्तः शत्रुनाशादिरूपं परापकारमिच्छति। राजसीभक्तश्च धनकुटुम्बादिकमिच्छति। सात्त्विकश्च भक्तः केवलम् मोक्षमेव कामयते।

निर्गुणभक्तिस्तु कष्टसाध्या भवति। सा भक्तिस्तु सर्वमपि जगत् ईश्वरमयमतः स्वकीयं सर्वमपि कर्म वा कर्मफलं तस्मै एव समर्पणीयम् इत्येवंरूपा भवति। निर्गुणभक्तिसम्पन्नो भक्तस्तु मोक्षमपि नहि कामयते, स तु शत्रुमित्रवञ्चितो भवति। स खलु सांसारिकमायासन्तापरहितो वर्तते। सोऽनन्यभक्तः ईश्वरदर्शनमात्रेणैव परमं सुखम् अनुभवति। पूर्वोक्तप्रकारातिरिक्ताऽपि सा भक्तिः पुराणाद्यनुसारं श्रवणादिभेदेन नवविधा विद्यते, या नवधा भक्तीति नाम्ना ज्ञायते । तद्यथा-

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यात्मनिवेदनम् ॥[2]

1 श्रवणम् - भगवतो यशसां, महत्तानां, गुणानाम्, पवित्रनाम्नां लीलानाञ्च सश्रद्धं श्रवणमेव श्रवणभक्तिः निगद्यते ।

2. कीर्तनम् - भगवतो नाम्नां, गुणानां, माहात्म्यानां, लीलादीनाञ्च वर्णनं, गायनं पठनञ्च कीर्त्तनरूपा भक्तिः कथ्यते ।

3. स्मरणम् - भगवतो नाम्नां, गुणानां, माहात्म्यानां लीलादीनां तथा च सर्वव्यापकतादीनामपि सर्वदा द्यानकरणं तत्स्मरणे सततं तल्लीनता च स्मरणस्वरूपा भक्तिर्भवति।

4. पादसेवनम् - संसारसागरादुद्धर्तुं सर्वथा समर्थयोः नौकास्वरूपिणोः श्रीमद्भगवतः पावनपादारविन्दयोः स्वपरमकल्याणाय आश्रयीकरणमेव पादसेवनभक्तिर्निगद्यते।

5. अर्चनम्- श्रद्धया सादरञ्च भगवतः स्वरूपाणाम् पूजनमेव भवति अर्चनभक्तिः।

6. वन्दनम् - सृष्टौ आकाश-जल-वायु-अग्नि-पृथ्वी-चराचरप्रणि-सर्वदिग्-वृक्षादीन्नपि सर्वान् विराट्-पुरुषस्य श्रीहरेः शरीरम् मत्वा तेषां सर्वेषामपि वन्दनाकरणं तथा कञ्चिदपि प्राणिनं किञ्चिदपि वस्तु वा श्रीहरेरतिरिक्तं नहि वेदनीयमेव भवति वन्दनभक्तिः।

7. दास्यम् - भगवतः सेवको भूत्वा कायेन, वाचा, मनसा, इन्द्रियादिभिश्च सर्वतोभावेन तस्मिन्नेव स्वस्य संयोजनमेव भवति दास्यभक्तिः।

8. सख्यम् - भगवता सह मैत्रीभावं संस्थाप्य निःसङ्कुचितभावेन स्वकीयानां हृदिस्थानां सर्वेषामपि गुणदोषादीनां तत्सम्मुखे प्रकटीकरणं सख्यभावरूपा भक्तिर्ज्ञायते।

9. आत्मनिवेदनम् - भगवान् सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञश्चास्ति। तदर्थं किञ्चिदपि गोपनीयं नास्ति। अतो भगवतः सम्मुखे भक्तद्वारा स्वकीयसर्वस्वमपि अनावृतरूपेण स्थापनम् आत्मनिवेदनभक्तिः कथ्यते।

इत्थं नवधाभक्तिनिरूपणं पुराणादिषूपलभ्यते। एषां श्रवणादीनाम् नवविधानामपि भक्तीनाम् भगवत्प्राप्तिरेवाऽस्ति प्रयोजनम्।

उक्तञ्चाऽपि -

श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिदभवत् वैयासिकः कीर्तने ।

प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ॥

अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः ।

---

[2].श्रीमद्भागवतमहापुराणम् -7/5/23

सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाप्तिरेषां फलम् ॥[3]

भक्त्या मम प्राप्तिः सुगमा इति श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन भूयो-भूयः कथितम् । तथाहि-

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥[4]

अर्थात् पराभक्तिद्वारा भक्तः भगवन्तं तत्त्वतो ज्ञात्वा तस्मिन् प्रविष्टिम् अवाप्नोति । ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च स्वकल्याणम् उद्दिश्य साधनां कुर्वन्ति किन्तु भक्तियोगिनः स्वकल्याणमनपेक्ष्य भगवत्प्राप्तिम् प्रत्येव गच्छन्ति। अतस्तेषां कल्याणस्य कृत्स्नं दायित्वम् भगवत्येव भवति। भगवतः कृते भक्तिः इत्थम् प्रियतमाऽस्ति यत् भगवन्तमेव सर्वस्वं मन्यमानानां भक्तिनिष्ठभक्तानां सम्पूर्णं दायित्वं सः भगवान् स्वमेव निर्वहति । तथाहि-

मच्चित्ता मद्गतप्राणाः बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥[5]

गीतायाः भक्तियोगे एव ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च सन्निहितौ दृश्येते ।

तद्यथा -

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते॥[6]

अर्थात् यः अव्यभिचारिभक्तियोगेन श्रीभगवन्तं सेवते सः गुणातीतो भूत्वा भगवत्प्राप्त्यर्हो जायते। ज्ञानयोगेन केवलं पराभक्तेः अर्थात् प्रेम्णः प्राप्तिः कर्मयोगेन च केवलं ज्ञानस्य प्राप्तिः भवति। किन्तु भक्तियोगेन भगवद्दर्शनम् भगवत्तत्त्वज्ञानं भगवत्तत्त्वे प्रवेशनञ्चेत्येतेषां त्रयाणामपि प्राप्तिः भवति। तथोक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतायाम् -

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥[7]

अर्थात् अनन्यभक्तिद्वारा एव भगवान् ज्ञेयः द्रष्टव्यः लभ्यश्चाऽस्ति। भक्तिहीना मानवाः जलहीनबलाहका इव भवन्ति, इति गोस्वामितुलसीदासेन प्रतिपादितम् स्वकीयकृतौ 'रामचरितमानसे'। तथाहि-

भगतिहीन नर सोहई कैसा ।

बिनु जल बारिद देखिअ जैसा ॥[8]

---

[3].रामरहस्योपनिषद्-13/18

[4].श्रीमद्भगवद्गीता-18/55

[5].श्रीमद्भगवद्गीता-10/9-11

[6].श्रीमद्भगवद्गीता-14/24

[7].श्रीमद्भगवद्गीता-19/54

[8].श्रीरामचरितमानस- 3/35/3

श्रीमद्भगवतः प्रीत्यर्थम् आचरण-वयो-विद्या-जाति-पौरुष-रूप-धनादीनां काचिदपि अपेक्षा नहि भवति। भगवतो भक्तिप्रियभूतत्वात् तत्प्रीतये तु भक्तिरेव सर्वोत्तमः साधनः । उक्तं यथा सूक्तीनां सङ्ग्रहात्मके ग्रन्थे सूक्तिसुधाकरे-

व्याधस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो विद्या गजेन्द्रस्य का ।

का जातिर्विदुरस्य यादवपतेरुग्रस्य किं पौरुषम् ॥

कुब्जायाः किमु तत्र रूपमधिकं किन्तत् सुदाम्नो धनम् ।

भक्त्या तुष्यति केवलं परमया भक्तिप्रियो माधवः ॥[9]

इत्थं गीतादिग्रन्थेषु पुराणादिषु च भगवतः प्राप्तये भगवद्भक्तिमहिमा सगौरवं वर्णिताऽस्ति। निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् भगवतः प्राप्तये प्रीतये च सर्वसाधनेषु भक्तिरेव सरलतमं श्रेष्ठतमञ्च साधनमस्ति।

सन्दर्भ ग्रन्थाः -

1. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्
2. नारदभक्तिसूत्रम्-
3. रामरहस्योपनिषद्
4. श्रीमद्भगवद्गीता
5. श्रीरामचरितमानसम्
6. सूक्तिसुधाकरः

[9].सूक्तिसुधाकरः